

Г.Г.Рогачова

ПОЗИЦІЙНЕ ВАРІЮВАННЯ ІНСТРУМЕНТАЛЬНОЇ СИНТАКСЕМИ

Позиційне варіювання інструментальної синтаксеми стосується її формально-синтаксичної і семантико - синтаксичної своєрідності. Розглянемо ієрархію позиційних варіантів інструментальної синтаксеми.

Компонент із семантикою інструмента чітко виділяється в двоскладній активній конструкції, яка є найтипівшим різновидом простого речення. Інструментальність не зникає і в разі перетворення активної конструкції в пасивну / I, с.280/, пор.: Дрова рубують сокирою →• Дрова розрубано сокирою; Зерно привозять машина ми Зерно привезено машинами; Стіл накривають скатертиною Стіл накрито скатертиною. Однак основною вважається активна синтаксична конструкція, тому що лише в ній інструментальні засоби найчіткіше протиставляються іншим компонентам - об'єктові, адресатові тощо. В сфері мови активна конструкція будується за такою схемою: підмет, що стоїть на першому місці в лінійній структурі речення, далі присудок, потім другорядні члени; хоча в мовленні вона часто підлягає різноманітним видозмінам. Серед другорядних членів, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю дієслівного предиката, найбільш периферійну позицію займає придієслівний другорядний член з інструментальною семантикою. Така позиція є його первинною позицією в реченні. Наприклад: /Вона/ зав'язала мові руки сухою та м'якою марлею /О.Гончар/; Під час хірургічного лікування в розширені вени вводять різні речовини з допомогою шприца та голки /ПАГ/; /Він/ прикріпив аркуш картону кнопками /Ю.Мушкетик/. Можливим є використання інструментальної синтаксеми у межах простого речення в позиції однорідних компонентів. Такі інструментальні компоненти є залежними від одного дієслова, напр.: Натуральне м'ясо треба їсти за допомогою ножа та виделки /Кулінарія/. Але натрапляємо також на послідовну залежність інструментальних компонентів, коли вони знаходяться у співвідношеннях частини і цілого, напр.: Хлопець поклав папірець на стіл, пригладив його мізинцем правої руки /Ю.Мушкетик/. Така залежність оформляється вільним синтаксичним зв'язком /2, с.22/. Найпериферійніша позиція у складі семантично елементарного речення

дає дослідникам право називати компонент з інструментальною семантикою найдальшим об'єктом /3, с.22; 4, с.42/. В мовленнєвій реалізації речення зміна інструментальною синтаксевою місця без зміни форми вираження призводить до зміни лише змістових акцентів /5, с.84/. Речення, в якому на першому місці знаходиться виражена безприйменниковим орудним відмінком або його прийменниковими еквівалентами інструментальна синтак-сема, акцентує увагу на інструменті /знарядді, засобі, допоміжному матеріалі/, що сприяє виконанню дії. Наприклад: Мені проколюють шкіру голкою і впускають рідину /Ю.Яновський/ -> Голкою мені проколюють шкіру і впускають рідину; Шаблею лід рубав /О.Довженко/.

. Головним формально-синтаксичним членам двоскладного речення з інструментальною синтаксевою відповідають такі семантичні позиції: позиція діяча /іменник у називному відмінку/ та позиція предиката /дієслово активної дії/. Щодо другорядних членів речення, то з ними можуть корелювати такі семантичні компоненти: об'єкт, виражений у типових випадках формою знахідного відмінка іменників; адресат, виражений формою давального відмінка або родового відмінка з прийменниками для або до; інструменталь, виражений формою безприйменникового орудного відмінка або його прийменниковими еквівалентами.

Стосовно лексичного наповнення семантичних компонентів варто відзначити, що природною є ситуація, за якої діяч виражений іменником, який називає людину або тварину, предикат - дієсловом,' що означає конкретну дію, рух /дієслово при цьому може бути перехідним та неперехідним/. Особливість об'єкта полягає в тому, що його лексичний діапазон складають різні лексеми: назви людей та тварин, а також назви конкретних неживих предметів. Інструмент звичайно виражається іменниками, що означають конкретний неживий предмет. Такою є основна /деякою мірою "ідеальна"/ конструкція, в межах якої чітко виділяється інструментальний компонент. Кількість та характер семантичних компонентів елементарного речення визначається семантико-синтаксичною валентністю предиката.

Семантичні компоненти можуть знаходитися в симетричних або асиметричних співвідношеннях з формально-синтаксичними членами речення. За симетричних співвідносин суб'єкт виражається підме-

том, предикат - присудком, об'єкт - прямим додатком, адресат -

непрямим додатком, інструменталь - непрямим додатком, поєднаним - з опорним дієсловом зв'язком слабого керування, а, отже, за цією ознакою є наближеним до обставин. У випадках вираження семантичного компонента іншими членами речення відбуваються різноманітні зрушення, спостерігається асиметрія.

До асиметричних співвідносин між семантичними компонентами та членами речення призводять переміщення будь-якого члена речення з основної у вторинну /нехарактерну/ для нього позицію. Використання семантичних компонентів у невластивих їм синтаксичних функціях С.Д.Кацнельсон називає "зсунутим" /4, с.39-77/. Інструменталь має декілька вторинних позицій. В разі переміщення інструменталю в позиції інших членів речення інструментальність не зникає. Вона лише послаблюється іншими значеннями, що додаються до неї в результаті позиційних змін.

Другою позицією інструменталю в реченні /або, точніше, першою нехарактерною його позицією/ є позиція головного члена речення із значенням інструментального суб'єкта /позиція підмета/. Вдале визначення цієї позиції дає І.П.Сусов, називаючи всі другорядні члени речення /інструменталь у тому числі/, що виступають в ролі суб'єкта, квазісуб'єктами. Квазісуб'єкт в інтерпретації І.П.Сузова - це "...поверхнева позиція, що насправді позбавлена співвіднесеності з суб'єктом в глибинній сфері, але сигналізується так, як повинен сигналізуватися суб'єкт і створює видимість нормальної оформленості речення" /5, с.86/. Інструменталь легко займає позицію підмета тому, що між суб'єктом та інструментом існують відносини семантичної кореляції. На близькість інструмента до агента вказував, зокрема, У.Чейф /6, с.175/. Проте вивчення проблем інструменталю показало, що не всім формам з інструментальним значенням однаковою мірою властивий вказаний трансформаційний потенціал.

Звичайні в позиції підмета форми із значенням знаряддя, тому що в реальній дійсності, знаряддя знаходиться у безпосередньому контакті з суб'єктом і є безпосереднім виконавцем його волі. Цілком природно звучать такі речення: На набережній бренькала гітара /І.Григурко/; В ту мить у верболозі кілька разів хакнула сокира /Ю.Мушкетик/; Ніж ріже добре; Ручка пише гарно; Спідометр точно відміряє кілометри; Наша машинка чітко друкує тощо. Серед

даних форм виділяються найбільшою здатністю до перемішень у позицію підмета іменники, що означають органи чуттів та частини тіла дини. Це так звані невідчужені знаряддя /7, с.67/, або першознаряддя.

Здійснюючи свої звичайні функції /очі - бачать, дивляться; ха - слухають, чують; рука - бере, торкається/, органи чуттів і стини тіла безпосередньо виконують відповідні дії і є невід'єм-ми частинами суб'єкта. Тому в ролі підмета вони сприймаються ілком природно. Типовим залежним від підмета другорядним членом речення виступав посесивний компонент, що доповнює змістову недостатність речення. Наприклад: З-посеред неї /стрільби/ натренова-Хомине вухо вирізняло знайоме чакання батальйонних мінометів /О.Гончар/. Такі випадки заміни реального діяча є характерними для мови поезії, напр.: Услід мені дивились сині очі /В.Сосюра/; Та нараз ворухнулись чутливі вуста /Б.Олійник/. Назва органу зору в першому реченні та назва органу мовлення у другому є свого роду метафорами, що заступають особу-діяча /4, с.86/.

Цікаво відзначити такий факт: у деяких видах професійної лексики, зокрема в спортивній термінології, допускається викорис-тання прикметника в ролі знаряддя, напр.: Карпов грав білими /Веч. Київ/; Граючи чорними, він переміг голландця К.Лангевена /Веч. Київ/. В таких випадках також є можливим переміщення другорядного члена із значенням знаряддя в позицію підмета: Білі роблять мат . • три ходи /Спорт.газета/.

Значення інструментального компонента у вторинній, або нехарактерній для нього, позиції кваліфікують по-різному, у залежності від аспекту розгляд". З погляду власне-семантичного гітара, сокира, ніж, ручка, спідометр, машинка тощо в ролі підмета залишаються Інструментами, знаряддями, які є лише "уможливлувачами" дії, що насправді виконується суб'єктом-особою. Ч.Філмор, наприклад, цілком виправдано вважає, що роль агента органічно пов'язана з поняттям головної діючої особи /9/. Проте назва знаряддя, що виступає в ролі підмета, частково набуває зумовленої підметовою позицією семантики суб'єкта: це вже не просто знаряддя, але і не суб'єкт у "чистому" вигляді. Значення інструменталю у вказаній позиції "У.Чейф визначає як власне суб'єктне /7, с.180/. Тієї ж думки дотримується В.А.Яшманова /10, с. 213/. Д.Нільсен же кваліфікує інструментальний компонент /ніж, гітара, сокира, ручка, ма-линка, спідометр тощо/ у вказаній синтаксичній позиції як вла-

сне інструмент /П, с.74/. Визначаючи семантичний статус компонента, який знаходиться у нехарактерній для нього синтаксичній позиції, маємо зважати на те, що синтаксична позиція також впливав на вихідне значення цього компонента. Другорядний член речення в семантикою знаряддя, який виступає в ролі головного члена речення /підмета/, перетворюється на семантично складний компонент, що характеризується ознаками знаряддя та суб'єкта, а отже, передає семантику суб'єкта-знаряддя.

Підметом частіше стає назва того знаряддя, що є відносно самостійним під час виконання дії, напр.: Магнітофон фіксує всі дії машиніста /П.Загребельний/; Після рейсу ці дані розшифровує електронна обчислювальна машина /П.Загребельний/. Деякі з іменників-знарядь є настільки природними в ролі підмета, що конструкції з ними, використані навіть поза контекстом, сприймаються * стилістичному плані нормативними. Однак частина найменувань, перебуваючи у вказаній позиції, потребує "підтримки" попереднім або подальшим контекстом. Наприклад: Вилась єдина лопата, Що збереглась у війні. Мовчки ховали солдата... В неї в дворі, при вікні /В.Олійник/.

Більш продуктивними в підметовій позиції є форми із значенням засобу пересування. Цьому варіантові притаманна органічність перемішень у суб'єктну позицію. Наприклад: Переповнений тролейбус домчав його в район заводів /В.Кучер/; Мчав степом у напрямі до Дніпра відкритий блискучий автомобіль /О.Гончар/; Сани поволі просувалися вздовж сільської вулиці /П.Загребельний/. Природність переміщення форм із значенням засобу пересування у підметову позицію зумовлюється самою сутністю засобів пересування, котрі, на відміну від знарядь, здатні діяти відносно самостійно. Таке переміщення інструментального компонента видозмінює його первинну функціонально-семантичну природу.. У позиції підмета він набуває властивостей семантично-складного компонента, що характеризується синкретизмом значень суб'єкта й засобу.

Із певними обмеженнями займає позицію підмета підваріант засобу зв'язку та передачі інформації. Цілком нормативними є інструментальні конструкції викликати телеграмою, пересилати телеграфом, показувати по телевізору, але утворення типу телеграма ви-кликає не властиві українській мові. І навпаки, вираз говорить українське радіо є цілком нормативним, його ми регулярно чуємо в

радіопередачах, подибуємо в літературі, напр.: Радіо доносило тривожні вісті, передавало, що це лихо повсюдне, в країнах Європи вірус повалом вадить людей; Коли радіо обіцяло на сьогодні хмарність, вішувало знову туман та мряку, вітер з дощем та сні-том, то механізatori приймали це як подарунок...; А радіо день за днем обіцяло якраз те, що треба: то сніг з дощем, то дощ із снігом /О.Гончар/.

Нормативним у підметовій позиції є і підваріант із семантикою особи-посередника у виконанні дії. Лексична специфіка підваріанта /іменники на означення особи, істоти/ полегшує підметове спрямування переміщення. Наприклад: Командир передав наказ через чергового /І.Григурко/ пЧерговий передав командирський наказ. В трансформованій конструкції дія суб'єкта ніби відсувається на другий план, а в центрі уваги - дія посередника. Проте активним діячем залишається суб'єкт, а посередник деміактивним. Форми із значенням особи-посередника найбільш природно сприймаються у ролі підмета. Посередник, що виступав в ролі суб'єкта, хоча і є насправді безпосереднім виконавцем дії, однак участь його у цій дії обмежується посередництвом. Тому вихідна і набута в результаті зміни позиції функція формують семантично складний ком-понент, що передає одночасно семантику суб'єкта і посередника. В разі переміщення компонента із значенням посередника в позиції; підмета логічний суб'єкт у формально-синтаксичній структурі речення нерідко перетворюється на означення, виражене присвійним прикметником, що, в свою чергу, також вказує на посередницьку роль похідного суб'єкта. Наприклад: Хлопець передав гостинця через санітарку /І.Григурко/ ---Санітарка передала хлопцевого гостинця.

Порівняно з семантичними варіантами знаряддя та засобу варіант допоміжного матеріалу у позиції підмета є менш уживаним. Обмежена здатність іменників, що є назвами допоміжного матеріалу, виступати у названій позиції пояснюється тим, що допоміжний мате-ріал - це найбільш віддалений від суб'єкта /агента/ опосередкований "інструмент", яким агент користується у більшості випадків-за наявності знаряддя. Щоб "вступив у Дію" допоміжний матеріал, найчастіше потрібний не лише агент, але і знаряддя, тобто механізм виконання дії з використанням допоміжного матеріалу такий: суб'єкт - знаряддя - допоміжний матеріал. Отже, допоміжний мате-

ріал є лише супровідним елементом під час виконання дії. Іменник-назва допоміжного матеріалу в позиції підмета може бути представлений такими прикладами: І ще одна цікава деталь: "витискуючи" отруту, полімерна фарба неначе полірує метал, додаючи швидкості кораблю /Веч.Київ/; Обвила смужечка багряна волосся буйно-чорний сніп /І.Драч/. Варіант допоміжного матеріалу в ролі підмета, як і попередні інструментальні групи, виступає семантично складним компонентом, в якому інструментальне значення ускладнене суб'єктивним

Роль інструментальної синтаксеми виконують інколи абстрактні іменники', вони ж опиняються і у позиції підмета. Наприклад: Удар приголомшив Горпину /З.Тулуб/; Співвідношення /10/ розв'язує задачу Колмогорова-Нікольського /Доп.АН України/. В таких випадках складна синтаксема поєднує три значення: суб'єктне, інструментальне та способу дії /іноді з супровідним відтінком причинності/.

Другою нехарактерною формально-синтаксичною позицією інструменталія є позиція присуйстантивного другорядного члена речення, тобто означення. У присубстантивній позиції варто розрізнити морфологізовані та неморфологізовані означення. Першим властиве збереження керованої дієсловом форми інструментального іменника, другим - перетворення відмінкової або применниково-відмінкової форми в морфологічний прикметник, пор.: розпис пензлем, вколювання голкою і пензлевий розпис голкове вколювання. Транспозиція в морфологічний ад'єктив супроводжується зміною розташування залежного інструментального компонента відносно опорного субстантива /препозицією/.

Препозиція відносно опорного слова не характерна для первинного інструментального компонента, але є типовою для морфологізованого атрибутивного. В розглядуваній позиції простежується невідповідність між місцем інструментального компонента і його значенням. Перебуваючи в такій позиції, елемент з інструментальним значенням втрачає свою звичайну "точку опори" - дієслово - і набуває залежності від іменника /як правило, віддієслівного/. Залежність інструментальної синтаксеми все ще залишається прислівною, але зміст зв'язку змінюється: атрибутивність передбачає здатність або узгоджуватися з означуваним словом /ножова рана, ножові рани/, або прилягати до нього, або зберігати первинне керування /2, с.22 Тому звичайний для інструментальної синтаксеми синтаксичний зв'язок керування замінюється у випадку морфологізації узгодженням.

інструменталь в позиції атрибута частково перебирає на себе і його функції /виступає означенням до опорного іменника/, не втрачаючи при цьому значення інструментальності. Послаблюється лише окресленість інструментального значення. В прикметнику на перше місце виступає атрибутивність. В результаті цього в позиції атрибута функціонує семантично неелементарний компонент, що характеризується атрибутивно-інструментальною семантикою.

Постпозиція інструменталія відносно опорного іменника, при якому він також виконує функцію атрибута, відрізняється від препозиції: по-перше, формою вираження /відмінкова або применниково-відмінкова/, по-друге, здатністю мати при собі означення /писання червоним олівцем/; по-третє, синтаксичним зв'язком з означуваним словом /в постпозиції цей зв'язок - керування/.

У випадку поєднання в одному синтаксичному елементі кількох сем одна з них завжди є основною, інша супровідною. Основним є, наприклад, значення неслужбового елемента применникової сполуки, супровідним, як правило, значення службового елемента сполуки /12, с.37/. В позиції означення основним виступає попереднє інструментальне значення.

Позицію морфологізованого означення здатні займати форми із значенням знаряддя /машинне доіння, пензлевий розпис, ручне в'язання/. На семантику знаряддя впливає вторинна позиція компонента із значенням знаряддя у реченні, в результаті чого до семантики знаряддя додається атрибутивність. Морфологізованими означеннями здатні виступати також форми із значенням засобу виконання дії: засобу пересування /кінний перехід, лижний похід/; засобу зв'язку та передачі інформації /телефонний дзвінок, телеграфний зв'язок, поштовий переказ, телевізійна передача/. Позиція атрибута, в яку потрапляє інструментальний компонент із значенням засобу виконання дії, призводить до ускладнення семантики компоненту із значенням засобу набуває здатності характеризувати і визначати дію також з боку її стосунку до засобу, за допомогою якого вона здійснюється /функція відносного прикметника/. В результаті інструментальний ад'єктив виражає значення засобу-атрибута. І, нарешті, третя підгрупа інструментального значення: лексеми із значенням допоміжного матеріалу. Другорядний член речення із семантикою допоміжного матеріалу переміщується в позицію морфологізованого означення з деякими обмеженнями, напр.: газове

опалення /від опалювати газом/; електричне освітлення /від освітлювати електрикою/; тартанове покриття /від покривати тартаном/, але подібним трансформаціям не підлягають інструментальні словосполучення з семантикою допоміжного матеріалу, як завішувати шторами, загортати пелюшками тощо. Нехарактерна для даних форм атрибутивна позиція сприяє ускладненню семантики допоміжного матеріалу атрибутивним відтінком, тобто в позиції означення перебуває семантично складний компонент, наділений семантикою допоміжного матеріалу та атрибутивністю.

Інструментальна синтаксема може виступати в позиції головного члена речення /присудка/, будучи іменною частиною складеного присудка. Це Третя нехарактерна позиція інструментального компонента. Інструментальне значення при цьому, як і в усіх попередніх вторинних позиціях, виступає в дещо завуальованій формі.

Нечіткість інструментального значення в названій позиції пояснюється нашаруванням на інструментальність інших значень, зумовлених синтаксичною позицією цього компонента. Предикативну позицію можуть займати форми із значенням знаряддя: Рана була ножовою. Значення знаряддя ускладнюється предикативністю. В позиції іменної частини складеного дієслівного присудка знаходиться семантично складний компонент, що характеризується значенням знаряддя і предикативним значенням. Позицію присудка можуть займати форми із значенням засобу та допоміжного матеріалу: Дзвінок був телефонним; Опалення в кімнаті було пічним; Освітлення на вулицях стало електричним. Ці форми у предикативній позиції набувають предикативного значення.

Отже, основним позиційним варіантом інструментальної синтаксеми в реченні є позиція залежного придієслівного слабкерованого другорядного члена речення з семантикою інструмента. Це сильна формально-синтаксична позиція інструментальної синтаксеми, що не характеризується асиметрією між формально-синтаксичними членами речення і його семантичними компонентами, а отже, не призводить до семантичних ускладнень інструментальної синтаксеми. Переміщення інструментальної синтаксеми /як і будь-якої іншої/ в нехарактерні позиції супроводжується порушенням симетричних співвідношень між членами речення і семантичними компонентами. Потрапляючи в позицію підмета, інструментальна синтаксема ускладнюється суб'єктною семантикою. Наступною нетиповою для інструментальної

синтаксеми є позиція другорядного залежного присубстантивного

ена речення, в якій інструментальна синтаксема ускладнюється атрибутивністю. Зрідка інструментальна синтаксема може виступати в ролі іменної частини присудка. В таких випадках інструментальність супроводжується предикативним значенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенвенист З. К анализу падежных функций: латинский генитив // Бенвенист З. Общая лингвистика. - М.: Прогресс. - С.156-164.
2. Вихованець І.Р. Прийменниковий давальний у структурі словосполучення і речення // Синтаксис словосполучення і простого речення. - К.: Наук.думка, 1975. - С.85-108.
3. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наук.думка, 1983. -219 с.
4. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксисе русекого языка. - М.: Наука, 1973. - 351 с.
5. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. - Л.: Наука, 1972. - 216 с.
6. Ломтев Т.П. Очерки по историческому синтаксису русекого языка. М.: Изд-во Моск.ун-та, 1956. - 596 с.
7. Мухин А.М. Синтаксемний анализ и проблема уровней языка. -Л.: Наука, 1980. - 303 с.
8. Сусов И.Г. Семантическая структура предложения: На материале простого предложения в современном немецком языке. - Тула: Тул.пед.ин-т, 1973. - 141 с.
9. Чейф У.Л. Значение и структура языка. - М.: Прогресс, 1975. -432 с.
10. Яшманова В.А. О системной организации функционально-семантического поля инструментальности // Лингвистические исследования 1980. - М., 1980. Анализ синтаксических единиц. - С.213-221.
11. Fillmore Ch. Types of lexical information // Studies in Syntax and semantics. -Doertrecht,1969.
12. Nilsen L.F. The Instrumental case in English - The Hague -Paris, 1973.